

POLITYCZNA SYLWETKA INDIRY GANDHI

Indira Gandhi była bez wątpienia postacią nieszablonową w historii XX w. Jako jedna z pierwszych kobiet na świecie – po Sirmavo Bandaranaike¹ ze Sri Lanki – piastowała funkcję premiera². Polityczna sylwetka tej osoby jest mozaiką wzlotów i upadków, decyzji trudnych i niepopularnych, zakończonych tragicznym finałem. Okres kierowania przez nią kolejnymi rządami w latach 1966–1984 stał się przyczynkiem do dyskursu historycznego, implikującego głosy apologetów, jak i krytyków. W poniższym artykule postaram się zaprezentować esencję tych rozważań. Jeżeli chodzi o cezurę chronologiczną pracy, to obejmie ona trzy dekady, a mianowicie otworzy ją moment debiutu Indiry Gandhi w administracji państwowej u boku ojca Jawaharlala Nehru w 1955 r., a zakończy tragiczny finał jej kariery politycznej w 1984 r. Z kolei ramy przestrzenne będą obejmować terytorium subkontynentu indyjskiego wraz z krajami tzw. bliskiej granicy.

Dnia 15 VIII 1948 r. Brytyjczycy przekazali władzę Indyjskiemu Kongresowi Narodowemu. Jawaharlal Nehru, jako lider indyjskiego ruchu niepodległościowego, stanął wówczas na czele nowo powstałego państwa. Te sukcesy polityczne okupione były jednak cierpieniem milionów ludzi, którzy stracili cały swój dobytek w wyniku krwawych walk hindusko-muzułmańskich. Doprowadziły one do podziału zjednoczonego kraju na Pakistan i Indie. Indira stała nieprzerwanie u boku ojca, ale wiedziała, że jej państwo czeka bardzo trudna i długa droga do odbudowy. Pomimo możliwości rozpoczęcia kariery politycznej, którą dawało jej pochodzenie, nie zdecydowała się na wyjście z cienia. W latach 1947–1959 świadomie unikała rozgłosu i była tylko cichym doradcą szefa państwa. Wielokrotnie próbowano ją namówić do kandydowania z list Kongresu w wyborach, jednakże starania te spęły wówczas na niczym. Mimo iż nie brała jawnego udziału w życiu politycznym, towarzyszyła J. Nehru nieustannie w pracy i w domu. Znała dobrze środowisko polityczne, poczynawszy od ogłoszenia akcji *swaradź* w 1929 r. Ponadto była przyjacielem i powiernikiem tajemnic swego ojca. Mimo bardzo młodego wieku była lepiej niż ktokolwiek inny zorientowana w sprawach państwowych³.

Jeśli chodzi o politykę zagraniczną, to udało jej się zdobyć znaczne rozeznanie w tej materii, dzięki licznym peregrynacjom politycznym, odbytym u boku swego ojca. Brała udział w konferencjach Wspólnoty Brytyjskiej, w obradach ONZ w Paryżu w 1948 r. czy w konferencji w Bandungu w 1955 r. Poznała wielu wpływowych polityków, m.in. Winstona Churchilla, Eleonorę Roosevelt, Josepa Broz Titę czy królową Elżbietę II, mając dzięki temu okazję do formułowania samodzielnych wniosków i opinii, które pomogły jej niewątpliwie w przyszłej karierze politycznej. W 1955 r. po raz pierwszy oficjalnie zaakcentowała swoją obecność w

¹ Sirimavo Bandaranaike, jako pierwsza kobieta na świecie, w lipcu 1960 r. objęła urząd premiera. Była liderem Partii Wolności Sri Lanki (SLFP), władzę sprawowała do 1971 r., a następnie w latach 1994–2000. Zmarła 10 X 2000 r. w wieku 84 lat na atak serca. M. Bankowicz, *Sri Lanka – narastanie problemów*, [w:] *Historia polityczna świata XX w. 1945–2000*, red. i d e m, Kraków 2004.

² B. S. Steinberg, *Indira Gandhi. The relationship between personality profile and leadership style*, [w:] „Political Psychology”, 2005, nr 5, s. 756.

³ G. K a l m a r, *Indira Gandhi*, Warszawa 1989, s. 117.

polityce indyjskiej – wybrano ją członkiem najwyższego forum partii, kongresowej Komisji Roboczej⁴. O Indu⁵ mówiono wówczas, że jest cieniem i sługą swego ojca.

Sytuacja ta nie sprzyjała niestety jej małżeństwu⁶ z Pariasem⁷ Ferozem Gandhim. Człowiek o silnym charakterze nie zamierzał być jednym z ludzi otaczających premiera i żyć w cieniu swojej żony oraz teścia. Kiedy został wybrany posłem do parlamentu w 1952 r.⁸, przeniósł się do służbowego mieszkania w Delhi, rozpoczynając tym samym samodzielną karierę polityczną. W kampanii wyborczej w okręgu Rai Bareilly, w stanie Uttar Pradesh⁹, bardzo aktywnie zaangażowała się po jego stronie Indira. W momencie zdobycia przez Pariasa mandatu poselskiego, ich drogi jednak bezpowrotnie się rozeszły, ponieważ znalazł się on w opozycji do gabinetu kierowanego przez ojca swej małżonki. Jego bezkompromisową postawę w stosunku do rządu i asertywną wobec osoby J. Nehru *expressis verbis* można zauważyć na przykładzie lat 1956–1958, kiedy to bezpardonowymi przemówieniami¹⁰ przyczynił się do nagłośnienia i zdemaskowania pierwszego skandalu finansowego w dziejach niepodległych Indii – *Mundhra Scandal*. W jego efekcie kalkucki przemysławiec i spekulant giełdowy Haridas Das Mundhra został aresztowany. Ujawniono też jego malwersacje, w które uwikłana była indyjska kompania ubezpieczeniowa oraz przedstawiciele resortu skarbu. Sprawa ta negatywnie odbiła się na wizerunku rządu i doprowadziła do dymisji ówczesnego ministra skarbu – T. T. Krishnamachari. Dzięki tym wydarzeniom popularność Feroze’a wzrosła w parlamencie. Poróżniła go jednak z teściem i sprowokowała sytuację, w której Indira musiała wybierać pomiędzy mężem a ojcem. Zdecydowała się pozostać u boku ojca, Parias natomiast skoncentrował się na działalności w Lok Sabha. Nie rozwiedli się, ale *de facto* nie żyli razem.

Wówczas przyszedł niespodziewanie czas na samodzielny debiut Indiry w wielkiej polityce. Miała wówczas 42 lata. Wcześniej zajmowała się – co prawda – działalnością publiczną, ale

⁴ *Ibidem*, s. 120.

⁵ Jej pełne imię brzmiało: Indu Priyadarshini. *Indu* oznacza „księżyc”, zaś *Priyadarshini* – „droga oczom”. Zmieniła nazwisko na Gandhi po wyjściu za mąż za Feroze’a Gandhiego, który nie był spokrewniony – ze słynnym już wtedy – Mahatmą. B. M r o z e k, *Nehru*, Warszawa 1974, s. 38.

⁶ W marcu 1942 r. poślubiła Feroze’a Gandhiego, którego poznała podczas studiów w Anglii. Znajomość ta była kontrowersyjna, ponieważ przyszły zięć szefa państwa nie był hindusem, lecz wyznawał zoroastryzm.

⁷ Pariasi (od słowa *Parasika* – „ludzie z Persji”) – wyznawcy jednej z najstarszych monoteistycznych religii – zoroastryzmu, założonego przez Zaratustrę, który zreformował w I tys. p.n.e. staroirańskie wierzenia, bazujące na mazdaizmie. Historycy nie są zgodni, kiedy miało to miejsce – szacuje się, że pomiędzy XIII a VI w. p.n.e. Na przełomie VII i VIII w. Pariasi przenieśli się z Persji do Indii w związku z nasilającymi się atakami muzułmańskimi. Zostali gościnnie przyjęci przez hinduskiego króla Silaharę pomiędzy 716 a 735 r. i osiedlili się opodal dzisiejszego Bombaju. W XVIII w. podzielili się na dwa odłamy: Kadimi „Starsi” oraz Szahanszahi Fasali. Do charakterystycznych cech tego kultu zalicza się kult ognia oraz wystawianie zwłok zmarłych na żer padlinożernych ptaków w tzw. „wieżach milczenia”. Na mocy uchwalonej w 1949 r. konstytucji mniejszość ta uzyskała reprezentację parlamentarną dla tzw. „kast wyodrębnionych” w Izbie Ludowej i w Zgromadzeniach Stanowych. *Konstytucja Indii*, rdz. XVI, art. 334, [w:] *Indie. Dokumenty i materiały*, cz. 1, Warszawa 1955. Obecnie ich społeczności szacuje się na ok. 100 tys. wyznawców. Celują w handlu. Jeszcze w XIX w. zostali pośrednikami między Brytyjczykami a Indusami. L. F r e d e r i c, *Słownik cywilizacji indyjskiej*, Katowice 1998, t. II, s. 122.

⁸ Feroze pozostał członkiem Lok Sabha aż do śmierci w roku 1960. *Selected works of Jawaharlal Nehru*, red. S. G o p a l, New Delhi 1972–2006, vol. VI, s. 81.

⁹ Uttar Pradesh – jeden ze stanów północnych Indii, położony na żyznych terenach Niziny Gangesu i Jamuny. Dzięki dużemu nawodnieniu jest to rejon przede wszystkim o rolniczym charakterze. Stolicą stanu jest Lakhnau, a największym miastem Kanpur. Powierzchnia: 294 tys. km², zaś populacja 100 mln – największy stan z całej Unii Indyjskiej. Ponadto wytwarza się tutaj najwięcej cukru i opium. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. II, s. 335.

¹⁰ „Parliament must exercise vigilance and control over the biggest and most powerful financial institution it has created, the Life Insurance Corporation of India, whose misapplication of public funds we shall scrutinise today”. S. B h u s h a n, *Feroze Gandhi: A political Biography*, New Delhi 1977, s. 75.

głównie w instytucjach charytatywnych. W styczniu 1959 r. dotarła do niej natomiast wieść, że w Kongresie pojawiła się propozycja zgłoszenia jej kandydatury na stanowisko przewodniczącej partii. Jak się obecnie uważa, był to sygnał, iż należy odmłodzić kadry partyjne. Indira była bardzo zaskoczona, ale przyjęła propozycję. Na okres jej przewodnictwa w partii przypadło jedno poważniejsze zadanie – uporać się z komunistycznym rządem Kerali¹¹. Mimo iż komuniści zwyciężyli tam w demokratycznych wyborach, to stracili zaufanie własnego elektoratu przez nieudaną próbę reform¹². Po utracie mandatu społecznego wypuścili z rąk kontrolę nad samorządem prowincji. We władzach Kerali ponownie znaleźli się przedstawiciele Kongresu. Należy zauważyć, że nastąpiło to w efekcie niepowodzeń komunistów, a nie zasług przyszłej pani premier. Wydarzenia te spłotły się jednak z jej kadencją, dzięki czemu środowisko kongresowe zakonotowało ówczesny sukces na południu kraju z osobą Indiry Gandhi. Ostatecznie początek lat 60. był dla niej czasem wycofania się z aktywniejszej działalności politycznej. Pomimo wcześniejszej separacji z mężem zdecydowała się go odwiedzić po pierwszym ataku serca. O ambiwalencji jej uczuć wobec Feroze’a świadczy fakt, iż pomimo wcześniejszych nieporozumień (jeśli nie konfliktów) na linii J. Nehru–Feroze–Indira, zdecydowała się wesprzeć męża w rehabilitacji i wraz z synami Rajivem¹³ oraz Sanjay’em¹⁴

¹¹ Kerala – stan w południowo-zachodnich Indiach, rozciągający się wzdłuż Wybrzeża Malabarskiego, oddzielony od subkontynentu masywem Gór Kardamonowych. Kerala ma powierzchnię 38 864 km², zamieszkaana jest przez ok. 21,5 mln ludzi. Bardzo duże zagęszczenie ludności – ok. 550 os. na km² – stanowi problem dla regionu. Utworzony został w roku 1956 z połączenia księstw Koczinu i Trawankoru, przed wiekami był głównym ośrodkiem administracji portugalskiej, która począwszy od XVI w. rozpoczęła tworzenie misji katolickich. W konsekwencji znajduje się tu obecnie największe w Indiach skupienie ludności chrześcijańskiej – ok. 21% mieszkańców. Społeczność tego regionu w większości (95%) mówi w języku *malajalam* (w języku drowidyjskim *mal* oznacza „góra”). Połowy z Oceanu Indyjskiego są w Kerali głównym źródłem utrzymania i stanowią ¼ całego rybołówstwa indyjskiego. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. I, s. 437.

¹² Komunistyczna Partia Indii była *de facto* koalicją wielu lewicujących ugrupowań tego regionu: Partii Komunistycznej, Ligi Muzułmańskiej, Partii Socjalistyczno-Rewolucyjnej, Karshaka Thozhilali Party oraz Socjalistycznej Partii Kerali. G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 137.

¹³ Rajiv Gandhi (20 VIII 1944–21 V 1991) – indyjski polityk i premier Indii w latach 1984–1989. Mimo iż w 1962 r. wyjechał do Wielkiej Brytanii, aby studiować inżynierię lotniczą, nie udało mu się ukończyć ani Imperial College of London ani Trinity College. Uzyskał jedynie licencję pilota cywilnego w roku 1967. Okres ten był jednak dla niego bardzo symptomatyczny. Poznał tam włoską studentkę, Sonię Maino, z którą pobrał się w roku 1968. Po powrocie do kraju nie angażował się w życie polityczne. Pracował jako pilot w indyjskich liniach lotniczych. Dzięki trzymaniu się na uboczu życia publicznego zyskał opinię „Mr. Clean” oraz „Mr. Nice”. Sytuację jego zmieniła śmierć brata Sanjaya, w wyniku której w lutym 1981 r. pod naciskiem środowiska kongresowego został wybrany do parlamentu. Po zamachu na Indirę Gandhi przejął po niej władzę w październiku 1984 r. Dzięki opinii człowieka uczciwego i porządnego, IKN pod jego kierownictwem osiągnął większość bezwzględną w parlamencie (grudzień 1984 r.). Jego hasło wyborcze: „Nie miejsca dla leniwych, skorumpowanych i nieudolnych”, „okazało się dobrym śniadaniem, lecz fatalną wieczerzą” (F. Bacon). Mimo sukcesów polityczne zaufanie, pokładane w nim przez społeczeństwo, zdewaluowało się w związku z aferą Bosfor, jaka wybuchła pod koniec lat 80. Opozycja zarzuciła rządowi korupcję podczas przetargu na uzbrojenie dla indyjskiej armii. Kontrakt ostatecznie podpisał szwedzki koncern Bosfor AB. Korzyści majątkowe, przekazane przez Szwedów za pośrednictwem włoskiego biznesmena Ottavio Quattrocchio, miały wynosić wówczas 640 mln rupii. Ostatecznie IKN przegrał wybory w listopadzie 1989 r. Dwa lata później w związku z zaangażowaniem się Indii w konflikt pomiędzy Tamilami a Syngalezami na Sri Lance i poparci planów wysłania tam indyjskiego kontyngentu wojskowego, mającego zakończyć wojnę domową, zginął w zamachu zorganizowanym przez Tamilskie Tygrysy (LTTE). 5 II 2004 r. Sąd Najwyższy oczyścił Radjiva Gandhiego z oskarżeń o korupcję w związku z *Bofors Scandal*. *Rajiv Gandhi*, „Zeszyty dokumentacyjne”, 1984, nr 8/105; <http://www.culturalindia.net/leaders/rajiv-gandhi.html> [dostęp z dn. 4 II 2009].

¹⁴ Sanjay Gandhi (14 XII 1946–23 VI 1980) – indyjski polityk, młodszy syn Indiry Gandhi. Podobnie jak starszy brat wykształcenie odebrał w elitarnych indyjskich placówkach: Welham Boy’s School oraz The Doon School. W przeciwieństwie do Rajiva nie udał się jednak na studia wyższe, ale zaangażował się w działalność

przeniosła się do Kaszmiru. Ostatecznie dla ponownego scalenia rodziny z powodu choroby męża nie próbowała przedłużyć swojej kadencji we władzach IKN na następne dwa lata. Okres ten był „łabędzim śpiewem” ich małżeństwa, ponieważ drugi zawał w 1960 r. okazał się śmiertelny dla Feroze’a¹⁵.

Po traumatycznych wydarzeniach Indira powróciła do ojca i przez następne cztery lata żyła w jego cieniu. Podobnie jak w latach 50. nie piastowała żadnych ważniejszych stanowisk, pełniła za to funkcje doradcze podczas ciężkich okresów dla Indii (np. w trakcie konfliktu zbrojnego z Chinami w 1962 r.)¹⁶. Dnia 27 V 1964 r. śmierć Jawaharlala Nehru spowodowała wyścig do fotela premiera, ponieważ nie ustanowił on swego oficjalnego następcy. Kandydatów było kilku, wśród nich zabrakło jednak Indiry. Władzę tymczasową (do najbliższych wyborów) objął najstarszy członek rządu Gulzarilal Nanda¹⁷. Ostatecznie misji utworzenia nowego rządu podjął się Lal Bahadur Shastri¹⁸, który zaproponował Indirze wejście do jego gabinetu. Przyjęła resort informacji i od razu przystąpiła do działania. Zreorganizowała indyjskie radio, uruchomiła program telewizji indyjskiej oraz zorganizowała międzynarodowy festiwal filmowy¹⁹. Ministerialna teka mniej znaczącego resortu miała odsunąć ją na bok na indyjskiej scenie politycznej. Wbrew oczekiwaniom licznych oponentów dała jednak Indirze bardzo dobrą sposobność do kreowania własnego wizerunku w oczach opinii społecznej. Dowodem wzrostu jej pozycji w ówczesnym rządzie był fakt, iż Shastri, pamiętając o doświadczeniu Indu, wyniesionym z konferencji międzynarodowych, powierzył jej misję specjalną – udanie się z wizytą do Moskwy w czasie, kiedy na stanowisku premiera ZSRR Chruszczowa zastąpił Kosygin. Podczas tej wizyty uzyskiwała gwarancje, że dotychczasowy zakres pomocy gospodarczej i militarnej Związku Radzieckiego dla Indii nie ulegnie zmianie, pomimo rotacji na najwyższych szczeblach władzy w KPZR.

Koniec 1965 r. przyniósł konflikt zbrojny między Pakistanem i Indiami o Kaszmir. Iskra, która padła na podatny grunt wielowiekowych antagonizmów religijnych, okazało się zbezczeszczenie muzułmańskiego meczetu. W odpowiedzi, w sierpniu partyzanci islamscy

polityczną u boku matki. Kierował (bez sukcesów) fabryką samochodów Maruti Udyog. Jego zaangażowanie w sprawy publiczne nie przyniosło pozytywnych rezultatów dla rządu: w roku 1976 włączył się w kontrowersyjną rewitalizację New Delhi, w wyniku której, wśród 250 tys. przesiedlonych ludzi, znajdowały się ofiary śmiertelne. Ponadto negatywnie zapisał się w pamięci społeczeństwa podczas kampanii „planowania rodziny”, kierując akcją sterylizacyjną. Zginął w katastrofie lotniczej, pilotowanego przez siebie, samolotu.

¹⁵ K. Frank, *Indira. The Life of Indira Nehru Gandhi*, Boston 2002.

¹⁶ J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Wrocław 1980.

¹⁷ Gulzarilal Nanda (4 VII 1898–15 I 1998) – indyjski polityk i ekonomista. W 1921 r. został profesorem ekonomii w National College (Bombay). Ideologicznie był bliski Gandhimu. Dwukrotnie więziony za udział w akcji *satyagrahy* w 1932 r. i w latach 1942–1944. W niepodległych Indiach zasiadał w Lok Sabha od 1957 r. Powierzono mu tękę ministra pracy w latach 1962–1963 oraz ministra spraw wewnętrznych w latach 1963–1966. Ponadto dwukrotnie pełnił zastępczo funkcję premiera Indii: 11–24 I 1964 r., po śmierci J. Nehru oraz w dniach 27 V–9 VI 1966 r., po śmierci Shastriego. http://pmindia.nic.in/pm_nanda.htm [dostęp z dn. 5 II 2009].

¹⁸ Lal Bahadur Shastri (2 X 1904–11 I 1966) – wywodził się z biednej rodziny. Jego ojciec był nauczycielem. Pochodzenie wpłynęło na zaangażowanie się w ruch M. Gandhiego, apelujący m.in. o egalitaryzm w podzielonych na kasty Indiach. Więziony trzykrotnie przez administrację brytyjską: w 1930 r., 1940 r. i w latach 1942–1946, łącznie w więzieniu spędził 9 lat. O jego wszechstronnych zainteresowaniach świadczy przetłumaczenie na język *hindi* autobiografii Marii Curie-Skłodowskiej. W 1951 r. został nominowany do wyższej izby parlamentu, Rajya Sabha. Ponadto pełnił funkcję ministra transportu w latach 1951–1956 oraz ministra handlu i przemysłu (1957–1961). Po śmierci J. Nehru został wybrany przez zgromadzenie IKN na premiera. Zmarł nazajutrz po podpisaniu traktatu pokojowego z Pakistanem w Taszkencie (11 I 1966 r.) wskutek trzeciego w życiu ataku serca. http://pmindia.nic.in/pm_shastri.htm [dostęp z dn. 5 II 2009].

¹⁹ G. Kalmar, *op. cit.*, s. 145.

zaatakowali ludność hinduską, co z kolei zaowocowało interwencją indyjskiej armii²⁰. Rząd Sastriego, poszukując poparcia wśród społeczeństwa, rozpętał radykalną propagandę przeciwko północnemu sąsiadowi. Pomimo przeciągających się walk, dzięki mediacjom ZSRR, udało się zorganizować rozmowy pokojowe w Taszkencie²¹. Prowadzone w dniach 3–10 I, zakończyły się podpisaniem układu, na mocy którego powrócono do statusu *ante bellum*. Sastri po powrocie do kraju miałby z tego względu przeciw sobie nie tylko opozycję parlamentarną, ale również znaczną część społeczeństwa, spodziewającego się większych sukcesów w wojnie z Pakistanem²². Lal Bahadur Sastri nie powrócił już jednak ze stolicy Uzbekistanu – zmarł 11 I 1966 r. Mimo końca działań wojennych porozumienie w Taszkencie z 1966 r., było dla obu stron paliatywnym rozwiązaniem. Do takiego wniosku prowadzi analiza materiałów źródłowych, z których *expressis verbis* wynika, iż rewizja traktatu leżała wówczas w interesie obu zwaśnionych stron. Jedną z przesłanek tego stanu rzeczy był fakt, iż Pakistan usilnie poszukiwał szerszego zaplecza międzynarodowego. Podczas wizyty Kosygina w tym kraju (kwiecień 1968 r.) gen. Ayub Khan zdecydował się (choć Pakistan był wówczas członkiem SEATO i CENTO) podpisać kontrakt z ZSRR na zakup czołgów i helikopterów w zamian za udostępnienie radzieckim statkom portów nad Oceanem Indyjskim. Rząd indyjski zaś, nie chcąc pozostać w tyle za swym północnym sąsiadem, rozpoczął w drugiej połowie lat 60. prace nad bombą atomową, inicjując projekt pod kryptonimem *Smiling Buddha*, koordynowanym bezpośrednio przez BARC (Bhabha Atomic Research Center)²³.

W międzyczasie w New Delhi rozgorzała ponownie walka o władzę. Tym razem kandydatów było czterech: Nanda był bardziej zdeterminowany niż po śmierci Nehru, ale pomimo starań nie zdołał uzyskać szerszego poparcia. Był również Jaswantrao Balwantrao Cawana, który nie angażował się w walkę polityczną tak, jak jego rywale oraz Morarji Desai²⁴, popierany przez pravicową część Kongresu. Ostatnią kandydatką, cieszącą się poparciem ówczesnego rządu, była Indira Gandhi. Uzyskała zaplecze polityczne, jawiąc się jako osoba młoda i bez doświadczenia. Siła lobbingu dla jej kandydatury była adekwatna do pragmatycznych kalkulacji polityków, mniemających, iż nie dorówna ona charyzmą i asertywnością swojemu ojcu, będąc marionetką w rękach kongresowych doradców. Czas pokazał, jak zgubne okazały się te rachuby²⁵. W głosowaniu wzięło udział 526 posłów. Na „polu bitwy” pozostało dwóch kandydatów: Desai i Indira. W decydującym głosowaniu Indira

²⁰ J. Kieniewicz, *op. cit.*

²¹ Taszkent – stolica Uzbekistanu, położona nad rzeką Czyrчыk w Azji Środkowej, na przedgórzu masywu Tien-Szan. Aglomeracja zamieszkała przez ok. 3,2 mln. mieszkańców (2006). Pierwsze osiedla już w V–III w. p.n.e., stale osadnictwo od I w. Od VIII w. miasto opanowane przez muzułmanów, od 1865 r. wchodziło w skład Imperium Rosyjskiego. <http://www.visituzbekistan.eu> [dostęp z d. 6 II 2009].

²² S. Mansingh, *India and the superpowers. 1966–1984*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 271; G. Kalmar, *op. cit.*, s. 151.

²³ R. Natarajan, *Science, technology and Mrs Gandhi*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 232–249; <http://nuclearweaponarchive.org/India/IndiaSmiling.html> [dostęp z dn.9 II 2009].

²⁴ Morarji Ranchhoji Desai (28 II 1896–15 IV 1995) – konserwatywny polityk indyjski. Ukończył Willson College w Bombaju, następnie rozpoczął służbę w administracji brytyjskiej. Pod wpływem „wrzenia” niepodległościowego w 1924 r. opuścił *civil service* i od 1930 r. zaangażował się w akcję *satyagrahy*. Wielokrotnie więziony przez władze kolonialne. Piastował m.in. funkcję sekretarza IKN. Po uzyskaniu niepodległości wchodził w skład rządu lokalnego Bombaju. Po objęciu władzy przez J. Nehru znalazł się w opozycji do jego socjalistycznych koncepcji. Po śmierci Shastriego był głównym kandydatem prawicy do funkcji premiera, ale przegrał z Indirą Gandhi. Odszedł z IKN i skupił konserwatywną opozycję wokół partii Janata. Wygrała ona wybory w 1977 r., dzięki czemu M. R. Desai objął funkcję premiera. Zastąpiony 28 VII 1979 r. przez Charana Singha, który był w jego rządzie szefem MSW. W wieku 83 lat zaprzestał aktywnej działalności politycznej.

²⁵ G. Kalmar, *op. cit.*, s. 155.

uzyskała 335 głosów, zaś jej adwersarz 169 mandatów. Przedstawicielka rodu Nehru objęła najwyższą funkcję w państwie.

Wygrana w decydującym głosowaniu była dla niej sygnałem, iż może przystąpić do kontynuowania dzieła ojca, tj. tworzenia silnych Indii – wizji, nakreślonej przez środowisko kongresowe u progu proklamowania niepodległości. Wbrew znacznej grupie, reprezentującej środowiska religijne, propagowała ideę „świeckiej republiki Indii”, afirmowaną przez J. Nehru. Ten zamysł polityczny ogniskował się wokół antytezy państwa, opartego na kryterium czysto religijnym, reprezentowanego przez najbliższego sąsiada i odwiecznego rywala, Pakistan. Przez wiele lat rząd jej ojca starał się naszkicować wizerunek Indii jako państwa świeckiego i postępowego, sprawiedliwego i tolerancyjnego. „Kraj Czystych”, kierowany przez Ligę Muzułmańską, jawił się zaś niczym twór *stricte* religijny (w podtekście wręcz fanatyczny), tj. zacofany i nietolerancyjny²⁶. Najbardziej jaskrawym dowodem tego stanu rzeczy – *notabene* często przytaczanym przez polityków IKN – była regulacja prawna w sąsiednim Pakistanie, uniemożliwiająca nie-muzułmanom obejmowanie najwyższych stanowisk w administracji państwowej²⁷.

Przechodząc do analizy poczynąń Indiry w zakresie polityki wewnętrznej, podczas blisko piętnastoletnich rządów, warto odnotować bardzo ścisłą korelację jej działań politycznych z ekonomicznymi. O ile sprawowanie rządów twardą ręką mogło być spowodowane wzorowaniem się na J. Nehru, to już koncepcje związane z modelem gospodarczym, propagowane przez jej kolejne gabinety, różniły się znacząco od programu ekonomicznego ojca. *Pandit*²⁸ był zwolennikiem industrializacji kraju, licząc, iż rozwinięty przemysł w dalszej perspektywie czasowej wchłonie niewykształcone masy siły roboczej, zmniejszając ubóstwo na subkontynencie. Jednakże do połowy lat 60. progres w tym sektorze nie osiągnął poziomu, który mógłby podnieść standard życia milionów Indusów. Sytuacja stawiała się powoli krytyczna, ponieważ produkcja żywności nie rosła proporcjonalnie do wzrostu populacji. Aby lepiej zilustrować ówczesną sytuację Indii, warto przytoczyć niektóre dane:

Tabela nr 1: Populacja Indii oraz produkcja i import zboża w latach 1956–1966

Rok	Populacja w mln.	Produkcja zboża w mln. ton	Import zboża w mln. ton
1956	397,3	50,43	1,39
1961	442,4	60,89	3,49
1962	452,2	61,85	3,64
1963	462	60,19	4,55
1964	472,1	61,79	6,26
1965	482,5	67,33	7,45
1966	493,2	54,6	10,34

Źródło: A. B h a r g a v a, *Indian economy during Mrs. Gandhi's regime*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 201.

²⁶ P. K ł o d k o w s k i, *O pęknięciu cywilizacji. Ideologiczny spór między modernistami a fundamentalistami w islamie i hinduizmie w XX i na początku XXI w.*, Warszawa 2005, s. 377.

²⁷ M. G u p t, *History of the Indian Revolutionary Movement*, 1972.

²⁸ *Pandit* – tytuł nadawany erudytom kultury sanskryckiej oraz osobom, studiującym teksty święte. Tybetański synonim: *Pan-czen*. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. II, s. 114.

Na podstawie powyższych liczb określić można skalę problemu żywnościowego, który mógł ściągnąć na kraj widmo głodu. Liczba mieszkańców Indii w dziesięcioleciu poprzedzającym dojście Indiry do władzy wzrosła o blisko 25%, zaś produkcja zboża jedynie o niecałe 10%. Kolejne rządy z przełomu lat 50. i 60. starały się zniwelować zaistniałą sytuację poprzez import zboża, który wzrósł wówczas o ok. 80%. Zdawano sobie jednak sprawę, że są to jedynie środki paliatywne. Opinia publiczna oczekiwała od pani premier błyskawicznych działań, prowadzących do przełamania monopolu wielkich właścicieli ziemskich, którzy dysponując nadwyżkami żywności, wyprodukowanej w jednej prowincji, sprzedawali je z ogromnym zyskiem w innym regionie, zawyżając jednocześnie ceny²⁹. Realia te miały znaczenie dla obrania drogi rozwoju gospodarczego kraju. Tłumacząc pośrednio, dlaczego Indira Gandhi nie zdecydowała się na przyjęcie rozwiązań, promujących wolny rynek i liberalizację ekonomiczną³⁰.

Kolejnym problemem gospodarczym była dewaluacja rupii. Liczono, że po obniżeniu kursu indyjskiej waluty, zwiększą się dochody z eksportu, co ożywi produkcję gospodarczą i przyciągnie zagraniczne kredyty. Wartość rupii obniżono aż o 36,5% w stosunku do dolara, ale nadzieje na ogromne korzyści okazały się płonne – w dalszym ciągu produkowano znacznie mniej, niż pozwalały na to możliwości techniczne³¹. Istotną kwestią przy dewaluacji waluty był sam mechanizm podejmowania tej decyzji. Przewodniczący Kongresu, Kamaraj³² oczekiwał, iż kwestie tej wagi będą rozpatrywane kolektywnie w łonie partii. Pani premier pokazała natomiast, że będzie niezależnym politykiem i nikt nie powinien liczyć na możliwość manipulowania jej osobą³³. *Nota bene*, nikt ze środowiska kongresowego nie przypuszczał wówczas, że Indira okaże się osobą apodyktyczną, która z czasem (1975 r.) odejdzie od liberalnych standardów życia politycznego.

Aby dopełnić obraz trudności, z jakimi musiał zmierzyć się rząd w połowie lat 60., warto przyrzeć się danym, dotyczącym przypadków śmiertelnych. Można zauważyć również pewne zależności, zachodzące pomiędzy wzrostem populacji, produkcją zboża i śmiertelnością społeczeństwa. Poniższa tabela pokazuje, jak wiele dzieci umierało z powodu niedożywienia i niewystarczającej opieki medycznej.

Tabela nr 2: Śmiertelność w społeczeństwie indyjskim w latach 40., 50. i połowie 60.

Lata	Śmiertelność ogółem	Śmiertelność wśród dzieci
1941–1950	27,4‰	182,5‰
1951–1960	22,8‰	134,0‰
1961–1964	16,3‰	109,1‰

Źródło: *Indian National congress yearbook of freedom*, red. P. N. V e s u v a l a, vol. 19, New Delhi 1966, s. 198.

²⁹ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 159.

³⁰ J. M a n o r, *India after dynasty*, „Journal of Democracy”, 1990, nr 3, s. 102.

³¹ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 161.

³² Kamaraj Kumarasami (15 VII 1903–2 X 1975) – polityk indyjski, wywodzący się z Tamil Nadu. W 1919 r. przyłączył się do ruchu niepodległościowego, w 1930 r. wziął udział w „Marszu Solnym” u boku M. Gandhiego. Więziony dwukrotnie przez władze brytyjskie w 1930 r. i 1942 r. Uwieńczeniem jego kariery było wieloletnie sprawowanie funkcji przewodniczącego IKN w latach 1963–1975. <http://www.kamaraj.com/life.htm> [dostęp dn. z 7 II 2009].

³³ Y. K. M a l i k, *Indira Gandhi. Personality, political power and party politics*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 143.

Po dziś dzień wskaźnik śmiertelności, długość życia, liczba samobójstw czy ilość obywateli, zakażonych wirusem HIV (6 mln), jest w Unii Indyjskiej wyższy, aniżeli w innych krajach azjatyckich, jak np. Bangladesz, Sri Lanka, Nepal czy ChRL³⁴.

Koniec roku 1966 był ciężki z jeszcze jednego powodu – Indie dotknęła klęska nieurodzaju. Ten fakt, jak i tarcia pomiędzy Indirą, Kamarajem i Desaiem, pogłębiły niezadowolenie mas i w nadchodzących wyborach Partia Kongresowa musiała oddać część mandatów. Utrzymano władzę, ale w ośmiu prowincjach utracono absolutną większość, co pozwoliło partiom opozycyjnym utworzyć „front jedności”, skierowany przeciwko obozowi rządowemu. W szeregach partii uwidoczniło się rozprężenie dyscypliny. Posłowie nie byli już bezwarunkowo lojalni. Na porządku dziennym było występowanie z Kongresu oraz zawieranie antyrządowych koalicji, pozwalających osiągać partykularne cele. Sytuacja ta, jak i opisywane powyżej kłopoty gospodarcze spowodowały, iż autorytet polityków największej w Indiach partii politycznej, z czasów Gandhiego czy Nehru, został bezpowrotnie utracony.

Pani premier zdawała sobie sprawę, że jeśli nie zmieni linii politycznej własnej partii, to w następnych wyborach Kongres może utracić władzę. W lipcu 1969 r. ogłosiła zatem nowy program. Koncept ten był wypadkową problemów, jakie wystąpiły w pierwszych trzech latach jej rządów, wynikających zasadniczo ze wzrostu populacji oraz troski o produkcję i efektywność rolniczą. Można w nim również odnaleźć niektóre idee Mohandasa Gandhiego, kładące szczególny nacisk na kulturę rolniczą kosztem produkcji przemysłowej. Nowy program rozwoju ekonomicznego kraju był daleki od gospodarki wolnorynkowej. Implikował cztery główne założenia:

- roztoczenie kontroli rządu nad rynkiem;
- przeprowadzenie nowej gradacji rozwoju konkretnych sektorów gospodarczych (na korzyść publicznych zakładów kosztem prywatnych – rozwój makroekonomii kosztem mikroekonomii);
- wprowadzenie rządowych restrykcji na handel międzynarodowy;
- zastosowanie państwowej kontroli cen towarów i plac.

Można pokusić się o konstatację, iż Indira chciała skupić w ręku rządu środki ekonomiczne, by móc pobudzić te sektory gospodarki, które były niezbędne dla zrównoważenia nadmiernego wzrostu ludności, poprzez podniesienie produkcji rolniczej. Ponadto chciała zapewnić ochronę rolnikom dzierżawiącym ziemię, często bezlitośnie rugowanym z uprawianych działek. Drugim etapem realizacji nowego programu miało być mocniejsze zaangażowanie się państwa w życie gospodarcze kraju, znacjonalizowanie części banków oraz udostępnienie kapitału państwowego szerszej grupie przedsiębiorców (poprzez zaciąganie kredytów). Do tej pory sektor bankowy, kontrolowany przez prywatne spółki, nie był skłonny do dawania pożyczek na dużą skalę³⁵.

Projekt rządowy nie został jednak przychylnie przyjęty przez prawicową frakcję posłów, zgromadzonych wokół ministra finansów i wicepremiera Desai, broniącego konserwatywnych środowisk indyjskiego społeczeństwa. Zarzucano pani premier roztoczenie protekcjonizmu państwowego nad gospodarką kraju i kontestowano politykę interwencjonizmu, jako sprzeczną z zasadami wolnego rynku. Straszono również, że kontrola państwowa, roztoczona nad handlem zagranicznym i sektorem prywatnym, odstraszy ewentualnych inwestorów i pogłębi kryzys. Indirze nie było wówczas łatwo kierować IKN,

³⁴ K. H o l d a k, *Indie nowe mocarstwo*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, 2006, nr 2, s. 142.

³⁵ N. S u b r a m a n i a n, *Populism in India*, „SAIS Review”, 2007, nr 1, s. 84.

ponieważ zdawała sobie sprawę, że w tym środowisku jest wielu polityków, którzy nie chcą jej silnego przywództwa w partii, optując raczej za równowagą sił pomiędzy różnymi frakcjami. Taki stan rzeczy nie gwarantował jej gabinetowi poparcia niezbędnego do wprowadzenia państwowej kontroli nad gospodarką. Dlatego też, mówiąc eufemistycznie, wcieliła się w rolę trybuna ludowego, wciągającego na wokandę wszystkie krzywdy społeczno-ekonomiczne: spekulację cenami żywności czy restrykcyjne przepisy kredytowe. Zapowiedziała walkę z pauperyzacją społeczeństwa, stając się tym samym w oczach opinii publicznej rzecznikiem prostych ludzi³⁶.

Populistyczna retoryka zapewniła jej polityczny mandat społeczeństwa, ale sprokurowała też implozję w środowisku IKN. Pomiędzy Desaiem a Indirą doszło do wymiany korespondencji, w której ten pierwszy orzekł, iż dopóki jest ministrem finansów, żaden bank nie zostanie znacjonalizowany³⁷. Pani premier zaprzestała prób jakiegokolwiek koncyliacji i postawiła na swoim. W tym samym roku zdecydowała o nacjonalizacji 14 banków. W Kongresie natomiast doszło do rozłamu. Z ław Lok Sabha pojawiały się głosy, iż Indira Gandhi stosuje iście „totalitarne metody”³⁸. W wyniku tego stanu rzeczy powstały dwie frakcje: pierwsza, lewicowa, zwana Nowym Kongresem, z panią premier na czele oraz druga, prawicowa, określana mianem Starego Kongresu, w której kierownicze role pełnili Desai i Kamaraj. Indira starała się odpierać interpolarce opozycjonistów, domagających się końca jej „dyktatury” i w licznych przemówieniach parlamentarnych eksplikowała założenia swego planu³⁹. Stwierdzała niejednokrotnie, że nieangażowanie się państwa w życie gospodarcze spowoduje ekonomiczną inercję kraju, niemającego sobie poradzić z problemem produkcji żywności. Pewność siebie i charyzma, pomagająca jej przekonać do koncepcji scentralizowanej gospodarki opinię społeczną, nie zagwarantowała koncyliacji z opozycyjną frakcją we własnej partii. Rozpad środowiska kongresowego był dla niej korzystny, ponieważ stwarzał jej możliwość oczyszczenia własnych szeregów z ludzi nieprzychylnych koncepcji scentralizowanej gospodarki. Reorganizacje personalne mogła zawsze uzasadniać tym, że usunięci doradcy przyczyniali się do ekonomicznej dominacji elit, co zawsze spotykało się z aprobatą mas⁴⁰. W konsekwencji polaryzacji partii na dwa stronnictwa, rząd mógł kontynuować swoją linię polityczną, gdyż stosunek sił przedstawiał się dlań korzystnie: lewicujące stronnictwo miało 228 miejsc, zaś opozycyjna prawica, skupiona wokół Starego Kongresu – 65⁴¹. Dzięki takiemu rozłożeniu mandatów Indira mogła „iść za ciosem” i odebrać przywileje dotychczasowym *machardżom*⁴², bez wypłacania im jakichkolwiek odszkodowań za detronizację.

Wszystkie te decyzje dały jej ogromny kapitał moralny. Od czasów Mahatmy czy J. Nehru nikt nie cieszył się aż takim szacunkiem mas. Tak istotne przemiany gospodarcze kraju nie mogłyby zaistnieć, gdyby nie dobre rozeznanie rządu w mentalności indyjskiego

³⁶ *Ibidem*, s. 88.

³⁷ G. Kalmar, *op. cit.*, s. 173.

³⁸ *Indira Gandhi. Speeches in parliament*, red. S. Mishra, New Delhi 1996, s. 48.

³⁹ *Ibidem*, s. 49.

⁴⁰ N. Subramanian, *op. cit.*, s. 84.

⁴¹ G. Kalmar, *op. cit.*, s. 177.

⁴² *Radża* – „król”, tytuł przyjmowany przez większość wodzów indyjskich posiadających ziemię. „Wielki król”, władca, imperator nazywany jest – w zależności od regionu – *maharadżą*, *radżadhiradżą* lub *Rai*, *Rana* i *Rawal*. L. Frederic, *op. cit.*, t. 2, s. 158. O ich sile w XIX w. świadczy fakt, iż liczbę lokalnych księstw, kierowanych przez maharadżów u schyłku panowania brytyjskiego, szacuje się na 565, co w sumie stanowiło blisko 30% terytorium kraju. Po uzyskaniu niepodległości zachowali swe prawa i przywileje, co powodowało konflikty z rządem w Delhi. J. Kieniewicz, *op. cit.*

społeczeństwa, przywiązującego większą wagę do spraw powszechnych niż indywidualnych. W odróżnieniu od świata zachodniego, jednostkowe wydarzenia, czyny pojedynczych ludzi nie mają dużej wagi na subkontynencie indyjskim; ważne jest tam natomiast to, co uniwersalne i powszechne. Dlatego „zamach” Indiry na sektor prywatny nie spotkał się z oporem mas – społeczeństwo widziało w tych decyzjach politycznych skupienie się na pryncypalnych kwestiach kosztem partykularnych. Dowodem społecznej popularności pani premier jest fakt, iż po odsunięciu jej od władzy w 1977 r., prawicy nie udało się jej zepchnąć w polityczny niebyt. Indira Gandhi powróciła tryumfalnie do władzy w 1980 r.⁴³ Mimo to potrzebowała większego poparcia w parlamencie. W tym celu zdecydowała się na rozpisanie wcześniejszych wyborów na marzec 1971 r. Wyniki głosowania przerosły jej oczekiwania, w 515-osobowym parlamencie Nowy Kongres zdobył 350 mandatów, dających mu absolutną większość. Komentatorzy mówili, że podczas tych wyborów po jednej stronie stanęli maharadżowie, obszarnicy, bankierzy i fabrykanci, po drugiej zaś – Indira i jej lud⁴⁴. Hasło wyborcze „Pokonajcie biedę” było na ustach całego społeczeństwa. Nie zdawano sobie wówczas sprawy, że priorytet egalitaryzmu społeczno-ekonomicznego, wyznaczony Indiom przez Indirę i dobrane do niego środki interwencjonizmu państwowego, protekcjonizmu gospodarczego oraz autorytarnych rządów, zdeterminują kolejne gabinety i ugruntują – niemalże socjalistyczny – kierunek rozwoju Indii na okres aż do końca zimnej wojny (1991 r.). Jej następcy stosowali bowiem podobną retorykę. Sprawiała ona, że liberalizacja ekonomiczna i wolnorynkowa gospodarka miały zostać wprowadzone w Indiach dopiero na początku lat 90. XX w.⁴⁵ Po porażce frakcji Kongresu, skupionej wokół Desai`a, rząd mógł skoncentrować się na rozwoju sektora publicznego kosztem prywatnego, nie zważając na *veto* opozycji.

Tabela nr 3: Zatrudnieni w gospodarce: sektor publiczny i prywatny

Rok	Sektor publiczny w mln osób	Sektor prywatny w mln osób
1961	7,04	5,04
1965	9,1	brak danych
1971	10,7	6,7
1976	13,3	6,8
1981	15,4	7,4

Źródło: *Indian National congress yearbook...*, s. 334; A. B h a r g a v a, *op. cit.*, s. 200.

Należy odnotować, że kolejne kroki i decyzje polityczne Indiry, przyczyniające się częstokroć do zwiększenia efektywności rolnictwa indyjskiego, okazały się sukcesem, ponieważ były skorelowane z programem ONZ, który do historii przeszedł jako „Zielona Rewolucja”⁴⁶. Ważnym czynnikiem tego planu było zaadoptowanie na subkontynencie

⁴³ H. N a k a m u r a, *op. cit.*, s. 113.

⁴⁴ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 182.

⁴⁵ N. S u b r a m a n i a n, *op. cit.*, s. 113.

⁴⁶ Zielona Rewolucja – program rozwoju rolnictwa, prowadzony w latach 60. przez Organizację ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO). Jego priorytetem było zlikwidowanie głodu na świecie, głównie w krajach tropikalnych i subtropikalnych. Idea ta była wówczas krytykowana przez blok komunistyczny, ponieważ nie skupiała się na „źródłach, ale skutkach problemu”. Szacuje się, że program ten pomógł ocalić życie ok. miliarda ludzi. Najwybitniejszą postacią, która przyczyniła się do sukcesu projektu poprzez wynalezienie nowych i bardziej plennych odmian zbóż, był amerykański uczony Norman Borlaug, uhonorowany w 1970 r. Pokojową Nagrodą Nobla. *Norman Borlaug on World Hunger*, red. A. D i l, San Diego–Islamabad–Lahore 1997.

nowych odmian zbóż, pszenicy i ryżu (IR-8), charakteryzujących się maksymalizacją plonów i odpornością na czynniki klimatyczne oraz choroby. Ponadto wdrożono w życie wiele projektów melioracyjnych, propagowano nawozy sztuczne oraz pestycydy. Ze względu na fakt, iż nieodłącznym elementem, mającym wzniesć rolnictwo na wyższy poziom produkcji i pozwalającym wygenerować nadwyżki żywności, miały być duże zasoby wody, zgodnie z zaleceniami rządu „Zieloną Rewolucję” rozpoczęto na terenach północnych stanów – Penjabu⁴⁷ (tzw. „Spichlerz Indii”), Haryany⁴⁸ oraz Uttar Pradesh, znajdujących się na obszarze działu wód pomiędzy rzekami Ganges i Indus.

Tabela nr 4: Ziemie uprawne, objęte programem „Zielonej Rewolucji”

Lata	Ziemie uprawne w mln ha
60.	1,9
70.	15,4
80.	43,1
90.	63,9

Źródło: J. Heitzman, R. L. Worden, *India. A Country Study*, Washington 1995, <http://countrystudies.us/india> [dostęp z dn. 8 II 2009].

Pomimo nasilającej się krytyki ze strony opozycji, protestującej, że rząd, zamiast industrializacji kraju, decyduje się na rozwój agrokultury, Nowy Kongres konsekwentnie maksymalizował nakłady finansowe na rzecz rolnictwa kosztem przemysłu.

Tabela nr 5: PKB i wydatki na przemysł oraz rolnictwo w latach 1951–1981

Lata	PKB	Wydatki na przemysł z budżetu	Wydatki na rolnictwo z budżetu
1951–1965	3,37%	7,63%	2,23%
1966–1979	4,25%	4,54%	4,16%
1980–1984	5,44%	4,20%	4,66%

Źródło: A. B h a r g a v a, *op. cit.*, s. 198.

Po odejściu od socjalistycznego modelu gospodarki i restytucji zasad wolnego rynku w latach 90. Indie zanotowały jeszcze większy wzrost PKB, który wyniósł kolejno: w latach 2002–2005 ok. 7,5%, w 2006 r. – 8%, zaś w 2007 r. ok. 9,2%⁴⁹.

Ponadto rada ministrów mogła przeciwstawić krytyce ze strony Starego Kongresu liczby, mówiące o zminimalizowaniu problemu głodu, dzięki zrównoważeniu rosnącej populacji kraju przez permanentny wzrost produkcji zboża, przy jednoczesnym zmniejszaniu importu, pozwalającym wygenerować w budżecie większe środki i zwiększającym dochód narodowy brutto.

⁴⁷ Pendżab – terytorium leżące w północno-zachodniej części subkontynentu. Jego nazwa oznacza dosłownie „pięciorzeczce”, gdyż w tym regionie łączy się: Indus, Sattledź, Czenab, Rawi i Dźhelam. Obecnie rejon ten jest podzielony przez Indie i Pakistan. W sumie zajmuje 260 tys. km², z czego 150 tys. km² znajduje się na terytorium Unii Indyjskiej. 83% powierzchni pokrywają tereny rolnicze, zaś 70% mieszkańców utrzymuje się z uprawy roli. Rejon ten od wieków miał eklektyczny i internacjonalistyczny charakter, efektem czego było powstanie religii sikhizmu, stanowiącej swoistą kompilację hinduizmu i islamu. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 2, s. 128. Królestwo Pendżabu stanowiło ostatnie suwerenne państwo na subkontynencie, które w latach 1846–1848 musiało się poddać Brytyjczykom. K. M. P a n i k a r, *Azja, a dominacja zachodu 1498–1945*, Warszawa 1959, s. 131.

⁴⁸ Haryana – „Siedziba Boga”, stan Unii Indyjskiej w krainie Pendżabu. Etymologia nazwy jest kompilacją sanskryckich słów: *Hari* („Bóg”) oraz *ayana* („dom”). Stolica Chandigarh jest jednocześnie stolicą stanu Pendżab. <http://www.haryana-online.com> [dostęp z dn. 7 II 2009].

⁴⁹ K. H o l d a k, *op. cit.*, s. 138.

Tabela nr 6: Populacja Indii oraz produkcja zboża

Rok	Populacja Indii w mln.	Produkcja zboża w mln. ton	Import zboża w mln. ton
1967	504,2	57,65	8,66
1969	527,0	73,14	3,85
1971	551,2	84,53	2,03
1977	625,8	87,33	0,56
1981	683,8	103,86	0,45

Źródło: A. B h a r g a v a, *op. cit.*, s. 201.

Symptomatyczne, że wedle danych FAO z kwietnia 2000 r. produkcja zboża w Indiach w 1999 r. osiągnęła liczbę 186 mln. ton⁵⁰.

W tym okresie czekał panią premier jeszcze jeden ważny egzamin, tym razem w polityce zagranicznej. Mianowicie w Pakistanie, który był od 1947 r. nieprzejednanym wrogiem Indii, doszło do konfliktu pomiędzy rządem w Islamabadzie a Bengalem Wschodnim. Pakistan był źródłem wielu antagonizmów. Zamieszkanym w większości przez ludność islamską, składał się z dwóch części, oddalonych od siebie o 1,5 tys. kilometrów. Pomimo wspólnoty religii mieszkańcy Pakistanu Zachodniego i Wschodniego (późniejszego Bangladeszu) różnili się między sobą historią i pochodzeniem⁵¹. Do tego dochodziły problemy gospodarcze i polityczne. Bengal Wschodni miał bardzo żyzne gleby, a dzięki produkcji ryżu był spichlerzem całego kraju. Ponadto przypadło na ten obszar aż 75% dochodu całego państwa z eksportu – dochód na głowę jednego mieszkańca wynosił tam prawie dwa razy tyle, co w Pakistanie Zachodnim. Rząd centralny⁵² był natomiast w większości opanowany przez Pakistańczyków z Zachodu, niedopuszczających do szerszego udziału we władzy polityków z Bengalu Wschodniego. Kiedy w 1966 r. przywództwo w opozycyjnej Lidze Awami⁵³ przejął, wywodzący się z Bengalu, Mujibur Rahman⁵⁴, na wokandę wysunięto nowe cele polityczne: więcej miejsc w parlamencie, a w razie odmowy – niepodległość Bengalu Wschodniego. Władze w Islamabadzie nie były skore do ustępstw i odpowiedziały aresztowaniem lidera LA oraz represjami wobec jej członków. Mimo to w Pakistanie Wschodnim udało się w styczniu 1971 r. przeprowadzić wybory. Wygrała je Liga Awami, 26 III 1971 r. proklamowała niepodległość⁵⁵. Pakistan Zachodni nie chciał się pogodzić z tym stanem rzeczy i gen. A. M.

⁵⁰ http://nobelprize.org/nobel_prizes/peace/articles/borlaug/index.html [dostęp z dn. 9 I 2009].

⁵¹ B. W i z i m i r s k a, *Drogi do kariery. Zulfikar Ali Brutto i jego partnerzy: Indira Gandhi oraz Mujibur Rahman*, Warszawa 1983, s. 136.

⁵² Karaczi – duży port morski nad Morzem Arabskim, obecnie znajdujący się w Pakistanie. Zbudowany przez Brytyjczyków w latach 1838–1843, od 1854 r. stała baza marynarki wojennej. W latach 1947–1960 stolica Pakistanu. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 2, s. 421.

⁵³ Liga Awami – Patriotyczna Liga Muzułmańska, będąca w opozycji do Ligi Muzułmańskiej. Utworzona 23 VI 1949 r. przez Suhrawardiego (lider do 1966 r.) w Pakistanie Zachodnim oraz przez Mujibura Rahmana (lider od 1966 r.) w Pakistanie Wschodnim. Jej politycy apelowali początkowo o większą autonomię dla wschodniej części kraju, a później o całkowitą niepodległość i utworzenie Bangladeszu. Wygranie wyborów parlamentarnych w Pakistanie Wschodnim doprowadziło do wojny domowej i ostatecznego proklamowania niepodległości przez wschodnią część kraju 26 III 1971 r. Dzięki wsparciu, udzielonemu Lidze Awami przez Indirę Gandhi, Pakistanowi nie udało się – przy bierności sojuszników (SEATO, CENTO oraz CHRL) – odzyskać zbuntowanej prowincji. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 1, s. 92.

⁵⁴ Sheikh Mujibur Rahman (17 III 1920–15 VIII 1975) – polityk muzułmański z Bengalu Wschodniego, jeden z założycieli Ligi Awami w 1949 r. Za afirmowanie separatystycznych hasel więziony przez rząd Pakistanu. W roku 1971 został pierwszym prezydentem niepodległego Bangladeszu. Zamordowany wraz z rodziną w wyniku wojskowego zamachu stanu 15 VIII 1975 r. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 2, s. 164.

⁵⁵ B. W i z i m i r s k a, *op. cit.*, s. 142.

Yahya Khan⁵⁶ rozpoczął krwawe pacyfikacje regionów domagających się secesji. W ciągu kilkumiesięcznych działań armii pakistańskiej życie straciło ok. miliona ludzi. Na granicy z Indiami znalazło się kolejne 10 mln uciekinierów. Indyjska opinia publiczna poczęła domagać się zbrojnej interwencji po stronie mieszkańców Bangladeszu⁵⁷. Akcja militarna wojsk Federacji Indyjskiej rozpoczęła się 4 XII 1971 r. Pakistańska armia była pod względem liczebnym trzykrotnie słabsza od wojsk indyjskich. Ponadto rząd w Islamabadzie nie mógł liczyć na swoich sojuszników – CHRL była w tym czasie pogrążona w rewolucji kulturalnej, zaś SEATO i CENTO nie zdecydowały się na jakikolwiek ruch politycznego nacisku wobec New Delhi⁵⁸. Ostatecznie armia indyjska odniosła sukces nad oddziałami gen. Yahya Khana, który wobec militarnej klęski zrzekł się władzy 20 XII 1971 r., umożliwiając przejście władzy w Bangladeszu Mujiburowi Rahmanowi⁵⁹.

Wojna z 1971 r. wyniosła Indirę Gandhi na szczyt kariery. Dzięki konfliktowi zbrojnemu, w którym Indie nie uzyskały co prawda żadnych nabytków terytorialnych ani bogactw naturalnych, pani premier przekonała się empirycznie, jak wspólny wróg konsoliduje społeczeństwo wokół politycznego lidera. Dzięki poparciu opinii społecznej wojna ta przyniosła nie tylko polityczne zwycięstwo nad lokalnym rywalem, Pakistanem, lecz – co najważniejsze – Indusi zjednoczyli się wokół niej, zapewniając jej największe w historii poparcie. Przelomowym dla jej rządów okazał się rok 1974, w którym miało miejsce sfinalizowanie prac Indyjskiego Programu Atomowego. Dnia 18 V na pustyni w stanie Radżastan, opodal miasta Pokhran, przeprowadzono pierwszą w historii kraju „pokojoyą próbę nuklearną” (o przewrotnym kryptonimie *Smiling Buddha*)⁶⁰. W oparciu o materiał źródłowy można pokusić się o konstatację, iż „uśmiech Buddy” miał być swojego rodzaju metaforą i stanowić zarazem wyraźny sygnał dla CHRL, że nie powtórzy się już sytuacja z 1962 r., kiedy to chińska armia wykorzystując słabość Indii, upokorzyła południowego sąsiada w oczach świata.

Nad gabinetem Indiry poczęły się jednak w połowie lat 70. zbierać czarne chmury. Pierwsze oznaki nadchodzących problemów poczęły docierać z Raebareli⁶¹ – macierzystego okręgu wyborczego pani premier. Jej konkurent polityczny, Raj Narayan⁶², oskarżył ją tu o korzystanie z państwowych pieniędzy przy organizowaniu kampanii wyborczej. Drugim

⁵⁶ Gen. Agha Muhamad Yahya Khan (4 II 1917–10 VIII 1980) – prezydent Pakistanu w latach 1969–1971. Kariere wojskową rozpoczął w brytyjskiej armii w roku 1939, walczył na frontach II wojny światowej, m.in. w Iraku, Afryce i we Włoszech. W wojnie z Indiami w 1965 r. miał rangę majora, ale po tym konflikcie jego kariera nabrała tempa – został awansowany do stopnia generała po pokoju w Taszkencie, zostając w połowie lat 60. zwierzchnikiem armii pakistańskiej. Rozpoczął intensywną reorganizację armii, opierając ją na zmianie systemu dowodzenia i tworząc, pomiędzy kwaterą główną a poszczególnymi dywizjami, pośredni szczebel dowodzenia. Ponadto zdecydował się na wyposażenie sił zbrojnych w sprzęt z CHRL, rezygnując ze stosowanego dotychczas amerykańskiego. Sprowadzono na miejsce czołgów M-47/48 z USA, chińskie T-59, które były lżejszą wersją radzieckich T-54. Gen. Ayub Khana ustąpił 25 III 1969 r., na co wpłynęły m.in. nastroje w społeczeństwie pakistańskim, domagającym się rewizji pokoju w Taszkencie z 1966 r. W. L. R i t c h e r, *Mrs Gandhi's neighborhood. Indian foreign Policy toward Neighboring countries*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 251. Jego następcą zaś, gen. Yahya Khan, podał się do dymisji w związku z porażką wojsk pakistańskich w wojnie z Indiami i proklamacją niepodległości przez Bangladesz w roku 1971. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 2, s. 374.

⁵⁷ B. W i z i m i r s k a, *op. cit.*, s. 144.

⁵⁸ M. B a n k o w i c z, *Historia polityczna świata XX w. 1945–2000*, Kraków 2004, s. 421.

⁵⁹ B. W i z i m i r s k a, *op. cit.*, s. 136.

⁶⁰ <http://nuclearweaponarchive.org/India/IndiaSmiling.html> [dostęp z dn. 9 II 2009].

⁶¹ Raebareli – miasto w stanie Uttar Pradesh oraz siedziba administracyjna dystryktu o tej samej nazwie. Zamieszkane przez ok. 170 tys. mieszkańców. <http://www.raebareli.com> [dostęp z dn. 9 II 2009].

⁶² G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 199.

złowróżnym znakiem, i to znacznie poważniejszym, było zamieszanie wokół jej syna Sanjaya. W Indiach było zapotrzebowanie na samochody osobowe, poszukiwano więc inwestora, który zająłby się tym intratnym przedsięwzięciem. Sanjay miał wówczas 23 lata, chciał działać i zwrócił się do parlamentu o stosowną koncesję i kredyty. Matka wysłała go na specjalne kursy do Wielkiej Brytanii, dzięki którym miał uzyskać wymagane kwalifikacje. W Europie Sanjay nie ukończył jednak technicznego szkolenia. W 1970 r., założona przezeń firma, Maruti Udyog (obecnie Suzuki Maruti) uzyskiwała koncesję produkcyjną, zapowiadając, że będzie produkować na rynek indyjski 50 tys. samochodów rocznie⁶³. Sprawa była bardzo kontrowersyjna. W łonie partii zaczęto zarzucać pani premier, że przy podejmowaniu tej decyzji nie kierowała się względami ekonomicznymi (potwierdzają to fakty – do końca dekady z linii produkcyjnej nie zjechał ani jeden pojazd).

Nadchodzące lata 1972–1973 okazały się najtrudniejsze. Wojna w Bangladeszu i opieka nad milionami uchodźców pochłonęła ogromne nakłady finansowe, na domiar złego nadeszła susza i głód, podczas którego ucierpiał – jak się szacuje – blisko 180 mln ludzi. Pojawiła się inflacja. Większa część społeczeństwa – pomimo uruchomienia 9 mln dodatkowych miejsc pracy przy robotach publicznych – nie miała środków do życia. Ceny wzrosły średnio o 22%, szerzył się handel na czarnym rynku i korupcja, co pociągnęło za sobą strajki niezadowolonych robotników. W 1974 r. wybuchł bunt studentów. Począwszy od sierpnia 1973 r. do 1975 r. socjaliści poczęli organizować strajki na kolei, które dodatkowo pogłębiły problemy z zaopatrzeniem⁶⁴. Opozycja atakowała panią premier ze wszystkich stron, zarzucając jej m.in. anomalie mechanizmów demokratycznych, wynikające z braku transparentności podejmowanych decyzji. Zminimalizowano wówczas dialog polityczny w łonie partii kongresowej⁶⁵. Prawica zyskała jeszcze jeden atut polityczny, gdy 12 VI 1975 r. sąd okręgowy uznał, że Indira Gandhi dopuściła się nadużyć podczas kampanii wyborczej w 1971 r. i odebrał jej mandat poselski. Sąd Najwyższy 24 VI 1975 r. zawiesił wykonanie wyroku, ale go nie uchylił – Indira mogła uczestniczyć w obradach parlamentu, ale bez prawa głosu. Pozostała również na stanowisku premiera. Opozycja, nie chcąc czekać do wyborów powszechnych, usiłowała przejść do kontrataku, oświadczając, że zorganizuje – równoległą do legalnej – administrację państwową. Wezwała również policję i wojsko do podporządkowania się narodowi, a nie rządowi⁶⁶. Kraj znalazł się w bardzo ciężkiej sytuacji. Pani premier, obawiając się proklamowania równoległego prawicowego rządu, oznaczającego zamach stanu, zdecydowała się wprowadzić 25 VI 1975 r. stan wyjątkowy. Przywódcy opozycji zostali aresztowani, ograniczono prawa polityczne oraz zawieszono swobody obywatelskie. Pozwoliło to skutecznie rozprawić się z przeciwnikami politycznymi i zażegnać groźbę politycznego przewrotu. Użycie tak radykalnych środków miało jednak negatywne skutki – Indira Gandhi utraciła swój najważniejszy atut – poparcie mas. Pomimo zażegnania groźnej sytuacji, mogącej nawet przerodzić się w wojnę domową, dla wielu Indusów były one pogwałceniem „największej demokracji świata” oraz jawnym wkroczeniem na drogę autorytaryzmu.

Do utraty większej części elektoratu Nowego Kongresu przyczynił się pośrednio młodszy syn pani premier, Sanjay. Na przełomie lat 60. i 70. poczęto zdawać sobie sprawę, że wzrost demograficzny kraju rośnie w niebezpiecznym tempie. Indira już na początku swej pierwszej

⁶³ *Ibidem*, s. 200.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 205.

⁶⁵ N. S u b r a m a n i a n, *op. cit.*, s. 87.

⁶⁶ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 211.

kadencji zabrała głos w tej kwestii na Ogólnoindyjskiej Konferencji Planowania Rodziny, która odbyła się 30 XI 1968 r. w Chandigarh⁶⁷. Wówczas jednak musiała odłożyć to zagadnienie na bok, koncentrując się na istotniejszych w tamtym czasie reformach gospodarczych. Natomiast w latach 1975–1976 zdecydowano się opanować wzrost demograficzny kraju, który sprowadzał na kraj groźbę głodu (od czasu uzyskania niepodległości notowano stały progres produkcji rolnej, jednocześnie jednak miał miejsce bardzo duży wzrost populacji z 361 do 720 mln; w tej sytuacji sukcesy w rolnictwie pomogły jedynie utrzymać względnie stabilną sytuację – nie musiano masowo importować żywności, nie było też jednak większych jej nadwyżek, co w przypadku klęski żywiołowej mogło spowodować groźbę głodu). Zadanie wprowadzenia w życie projektu, obejmującego lata 1975–1977, znanego jako *Planowanie rodziny*, powierzono młodszemu synowi pani premier. Mawiano, że „był on człowiekiem czynu, a nie słowa”, gdyż prócz propagowania antykoncepcji, stosował akcje sterylizacyjne. Nie były one przymusowe, niemniej jednak społeczeństwo skojarzyło je negatywnie z rządem Nowego Kongresu i osobą Indiry Gandhi⁶⁸.

Tabela nr 8: Zabiegi sterylizacyjne w Indiach w latach 1974–1978

Rok	Ilość zabiegów sterylizacyjnych
1974	942
1975	1354
1976	2669
1977	8261
1978	949

Źródło: J. G. Ch a d n e y, *Family planning. India's Achilles' heel?*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 228.

Innym źródłem problemu „stała się próba zmiany wizerunku stolicy kraju New Delhi. Planowano zlikwidować *slumsy*, mieszczące się nieopodal centrum. W tym celu pani premier poleciła budowę nowych zastępczych osiedli na peryferiach miasta. Plan przebudowy zakładał, że ilość nowopowstałych mieszkań będzie adekwatna do sumy przesiedlanych ludzi. Jednakże akcją zajął się Sanjay, który nie dbał o zsynchronizowanie akcji budowy nowych i burzenia starych domostw. Wskutek tego wśród przesiedlanych dziesiątek tysięcy ludzi, którzy stracili dach nad głową, znajdowały się ofiary śmiertelne. Niezadowolenie społeczne pogłębiało się.

W tej niekorzystnej dla pani premier sytuacji doszło do wyborów w marcu 1977 r. Prawica, dotknięta represjami stanu wyjątkowego, skonsolidowała swoje szeregi, co zaowocowało utworzeniem przez Desai`a szerszej opozycyjnej koalicji, w skład której weszli m.in. socjaliści, regionaliści i posłowie Starego Kongresu, określanej jako Indyjska Partia Ludowa – Janata – BJP⁶⁹. Niekorzystne reminiscencje autorytarnych rządów Indiry spowodowały, że sympatia

⁶⁷ Indira Gandhi. *Speeches and writings*, New York 1975, s. 77.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 221.

⁶⁹ Bharatiya Janata Party, Indyjska Partia Ludowa Janata (BJP) – partia polityczna w Indiach, będąca głównym rywalem politycznym IKN. Identyfikuje się z konserwatywną prawicą i reprezentuje wartości religijne, dominujące w kraju większości hinduskiej. Prowadzi politykę konserwatywną – również w sprawach społecznych – i stawia na zapewnienie bezpieczeństwa narodowego. Jej elektoratem jest głównie miejska i podmiejska klasa średnia, biznesmeni, handlowcy, ale także religijni konserwatyści. BJP ma orientację polityczną o prawicowo-nacjonalistycznym zabarwieniu. Ponadto przeciwstawia się centralistycznym dążeniom IKN. Prezentowana przez tę partię ideologia *hindutwa* stanowi odmianę kulturowego indyjskiego nacjonalizmu. Formalnie BJP została

wyborców przeszła z lewej na prawą stronę sceny politycznej – BJP uzyskała 43% głosów i 297 mandatów, zaś IKN przegrał wybory, uzyskując 34% i 153 mandaty poselskie. Był to kres rządów lewicy, trwających nieprzerwanie od momentu uzyskania niepodległości przez Indie w 1947 r., oznaczający również objęcie fotelu premiera przez lidera prawicy Desai'a⁷⁰. Sanjay i Indira nie weszli nawet do parlamentu. Dawna pani premier znalazła się nieoczekiwanie na marginesie życia politycznego. BJP próbował ją dodatkowo pogrążyć, powołując specjalną śledczą komisję parlamentarną, która miała zbadać przypadki nadużycia władzy w czasie stanu wyjątkowego. W trakcie obrad komisji oskarżono Sanjaya o utrudnianie prowadzenia śledztwa i w maju 1978 r. wtrącono go do więzienia na 30 dni. Nie rozpoczęto jednak postępowania karnego wobec byłej pani premier, co z perspektywy czasu świadczy o tym, iż stawiane jej zarzuty miały zasadniczo charakter polityczny. Kiedy w parlamencie zwolnił się jeden mandat poselski w okręgu Karnataca⁷¹, rozpisano nowe wybory. Umożliwiły one byłej pani premier powrót do gry politycznej. Ku przerażeniu prawicy powróciła na ławy Lok Sabha⁷². Ponadto sytuacja rządu Desai'a, wskutek braku skutecznych reform, była bardzo niestabilna. Dawne elity, m.in. znienawidzeni przez masy maharadżowie, próbowali odzyskać utracone mienie. Nalożyło się na to bezprawie i wzrost przestępczości. Ogólna sytuacja polityczna w kraju była bardzo labilna, większa część społeczeństwa – która zyskała na nacjonalizacji – poczuła się zatem zagrożona wizją powrotu do władzy dawnych elit ekonomicznych i postulatami restytucji, znacjonalizowanego na przełomie lat 60. i 70., mienia prywatnego. Sympatie opinii publicznej ponownie zwróciły się w stronę Indiry Gandhi, po której oczekiwano zaprowadzenia ładu politycznego i stabilności gospodarczej⁷³.

W atmosferze politycznej i gospodarczej destabilizacji, 14 I 1980 r. odbyły się kolejne wybory, w których IKN odniósł zwycięstwo, zdobywając 351 mandatów. Opozycja polityczna była poróżniona i rozdrobniona, nie stanowiąc tym samym poważnej siły. Na stanowisko premiera powróciła Indira Gandhi. Rok 1980, prócz politycznej rezurekcji, przyniósł jeszcze jedno kluczowe dla jej życia wydarzenie – ukochany syn Sanjay, na którego najprawdopodobniej miała zamiar scedować władzę, zginął w katastrofie lotniczej. Pani premier wezwała do siebie drugiego syna, Rajiva, trzymającego się do tej pory na uboczu. W 1980 r. został sekretarzem generalnym Kongresu Narodowego i począł z powodzeniem działać w środowisku politycznym Indii.

Mimo pokonania wielu trudności, Indira Gandhi zginęła śmiercią tragiczną – podobnie jak Mohandas Gandhi została zamordowana przez sikhjskich⁷⁴ radykałów. W 1947 r., kiedy

zarejestrowana w 1980 r., ale *de facto* ugrupowanie to rozpoczęło działanie tuż po wygranych wyborach w 1977 r. Jego korzenie sięgają nawet 1952 r. <http://bjp.org> [dostęp z dn. 15 II 2009].

⁷⁰ N. S u b r a m a n i a n, *op. cit.*, s. 84.

⁷¹ Mysore, Maisur – stan w południowych Indiach, utworzony 1 XI 1956 r. z ziem dawnego księstwa, noszącego w czasach przedkolonizacyjnych nazwę Maisuru. W języku *Kannada* termin ten oznacza „siedzibę Mahisa”, demona z mitologii indyjskiej. W 1973 r. stan przemianowano na Karnataca, ale lokalne władze w 2006 r. powróciły do przedkolonizacyjnej nazwy. S. U. K a m a t h, *Concise history of Karnataka*, Bangalore 2001.

⁷² Lok Sabha – Izba Ludu, niższa izba parlamentu Indii. Zasiada w niej 544 przedstawicieli Unii Indyjskiej, z których 525 wybieranych jest bezpośrednio we wszystkich stanach, 17 na terytoriach Unii, zaś 2 mianowani są przez prezydenta, jako reprezentanci społeczności anglo-indyjskiej. Wybory są powszechne i odbywają się raz na pięć lat. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 1, s. 483.

⁷³ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 248.

⁷⁴ Sikhowie – trzecia co do wielkości grupa wyznaniowa w Indiach, założona w 1469 r. przez Nanaka. Jest swoistą kompilacją islamu i hinduizmu. Odrzuca hinduski system kastowy i czci jednego, bezimiennego Boga. Nazwa wywodzi się od sanskryckiego słowa *Sis̥ja* – „uczeń”. Do charakterystycznych cech Sikhów należy tzw. „pięć K” (*Kurath*): *Kesa* – wąsy i broda, *Kangha* – grzebień, *Kara* – stalowa bransoleta, *Kaczha* – krótkie spodnie, *Kirpan* – szabla albo nóż. Sikhowie nie czczą wyobrażeń żadnego konkretnego bóstwa, najważniejsze jest dla nich

Indie uzyskały niepodległość, w Pendżabie doszło do rozłamu wśród elit sikhijskich i powstała partia Akali Dal⁷⁵, domagająca się uznania Sikhów za oddzielny naród i przyznania im stanu Punjab Suba. J. Nehru zgodził się wówczas na ogłoszenie tego regionu dwujęzycznym i przyłączył go do grupy stanów, powstałych z królestw dawnych maharadzów w 1955 r. Jedenaście lat później, pod naciskiem Akali Dal, zdecydowano się podzielić terytorium Pendżabu. W większej jego części pozostawiono władzę samorządową dla Sikhów, zaś z reszty terytorium utworzono osobny stan – Haryan. Podzielono również główne miasto, Chandigarh⁷⁶. Radykalne koła sikhijskie traktowały ten układ, jako przyczólek do dalszych dążeń niepodległościowych i wzywały do utworzenia suwerennego Khalistanu⁷⁷. Miały wsparcie z zagranicy, gdzie powstał nawet rząd Khalistanu na emigracji, z dr Jagjit'em Singh Chauhan'em na czele⁷⁸. Indira Gandhi prezentowała wobec tych wydarzeń postawę zdecydowaną i konsekwentną, nie chciała dopuścić do kolejnego podziału Indii. Kraj ten jest wszak mozaiką wielu mniejszości etnicznych i religijnych. Precedens Pendżabu groziłby powstaniem „efektu domino” o tragicznych dla Indii konsekwencjach. Miasto, które okazało się punktem zapalnym, to Armitsar – dokładniej „Złota Świątynia” – zwane też „Mekką Sikhów”. Prócz funkcji religijnych, było ono siedzibą radykałów, którzy – jak przypuszczał rząd federacji indyjskiej – gromadzili tam broń. Indira zdecydowała się spacyfikować świątynię, wydając rozkaz użycia siły wobec antyrządowych działaczy. Decyzja ta okazała się w niedalekiej przyszłości olbrzymim błędem pani premier. 6 VI 1984 r. sikhijscy ekstremiści otworzyli ogień do wojsk rządowych, doszło do walk, w których zginęło 39 fundamentalistów, a 200 zostało rannych⁷⁹. Wśród zamordowanych był przywódca jednej z frakcji Akali Dal – Saint Jarnail Singh Bhindrenwale⁸⁰. Dla społeczności Sikhów oznaczało to zniewagę i profanację świętego miejsca. Zaczęto przygotowywać zamach na panią premier. Sikhijskim radykałom udało się zwerbować nawet osobistych ochroniarzy Indiry Gandhi.

Dnia 31 X 1984 r. Beata Singh i Satwant Singh⁸¹ w rządowym ogrodzie wystrzelili w kierunku pani premier kilkadziesiąt kul. Cel osiągnęło 31 z nich. Reanimacja była zbyteczna,

doskonalenie się jednostki. Nie jest to więc klasyczna religia, lecz raczej postawa życiowa, nakreślona przez mistrzów i religijnych *guru*. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 2, s. 232-233; J. K i e n i e w i c z, *op. cit.*

⁷⁵ Akali – „nieśmiertelni”, grupa sikhijskich wojowników, która 13 XII 1920 r. przekształciła się w partię polityczną. Jej pierwszym prezesem był Baba Kharak Singh. Program stronnictwa jest obecnie kompilacją hasel politycznych oraz religijnych. Najsłynniejszym liderem w XX w. był *Master* Tara Singh. W roku 1947 powstała partia Akali Dal, głosząca hasła separatyzmu Sikhów z Unii Indyjskiej i proklamację niepodległego Khalistanu. Dążeniom tym usiłowała się przeciwstawić Indira Gandhi. L. F r e d e r i c, *op. cit.*, t. 1, s. 42; <http://www.spiritustemporis.com/shiromani-akali-dal> [dostęp z dn. 7 II 2009]; Z. D o m a r a n c z y k, *Strzały w Delhi*, Warszawa 1987, s. 46.

⁷⁶ G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 269.

⁷⁷ Z. D o m a r a n c z y k, *op. cit.*, s. 52.

⁷⁸ Dr. Jagjit Singh Chauhan (1929–2007) – lider niepodległościowego ruchu Sikhów oraz „duchowy ojciec” idei niezależnego Khalistanu. W latach 1979–2001 przebywał na uchodźstwie, gdzie zorganizował emigracyjny rząd. Do kraju powrócił po ponad 20 latach, za zgodą rządu federalnego. Po powrocie zorganizował Khalsa Rai Party, która mimo pokojowego charakteru nie odcinała się od postulatów autonomicznych. G. K a l m a r, *op. cit.*, s. 280; <http://news.indiamart.com/news-analysis/punjab-return-of-the-5555.html>.

⁷⁹ Akcja pacyfikacyjna wojsk rządowych nosiła kryptonim „Niebieska Gwiazda”. <http://www.bharat-rakshak.com/LAND-FORCES/Army/History/1970s/Bluestar.html> [dostęp z dn. 7 II 2009].

⁸⁰ Saint Jarnail Singh Bhindrenwale (1947–1984) – przywódca religijny i bohater sikhijski. Lider radykalnego ugrupowania partii Akali Dal, Damdami Taksal, która w swych żądaniach wysuwa m.in. postulat niepodległego Khalistanu. <http://www.sikh-history.com/sikhhist/personalities/bhindrenwale.html>; <http://damdamitaksaal.org/index.php> [dostęp z dn. 7 II 2009].

⁸¹ Beata Singh zginął tuż po zamachu, w wyniku strzelaniny ze służbami bezpieczeństwa. Satwant Singh (1962–1989) został obezwładniony i aresztowany. W trakcie procesu dołączył do niego inny spiskowiec, Kehar Singh.

stwierdzono zgon na miejscu. Tak właśnie zakończyła się burzliwa kariera pierwszej kobiety, piastującej funkcję premiera Indii.

Reasumując, można pokusić się o pewien bilans rządów Indiry Gandhi. Biorąc pod uwagę barwność tej postaci, bardzo radykalne metody działania i długotrwałość wprowadzonych reform, nie dziwi ambiwalencja indyjskiego społeczeństwa wobec jej osoby. Warto się zastanowić, na których płaszczyznach kierowane przez nią gabinety odniosły sukces, a na których – porażkę. Do sukcesów na pewno można zaliczyć skuteczne i efektywne wdrożenie na indyjskim gruncie „Zielonej Rewolucji”. Przez blisko dwie dekady rządów Indiry permanentnie odnotowywano progres produkcji rolniczej: z 54,6 mln ton w 1966 r. do blisko 104 mln ton w 1981 r. Pozwoliło to wydźwignąć gospodarkę kraju i znacznie zwiększyć wydajność rolnictwa, dzięki czemu uniezależniono się od konieczności importu zboża⁸². Należy przy tym pamiętać, że ówczesny sukces rolny w Indiach był częścią światowego projektu „Zielonej Rewolucji”, kierowanego przez FAO z ramienia ONZ.

Biorąc pod uwagę, że w XXI w. demokracja i wolny rynek wyznaczają standardy funkcjonowania nowoczesnego państwa, można polemizować nad zasadnością działań ówczesnego rządu indyjskiego. Reformy usiłowano wprowadzić poprzez ustanowienie w kraju scentralizowanych rządów, hamujących rozwój liberalizacji politycznej. Nie można jednak zapominać, że rzeczywistość na subkontynencie w połowie XX w. była zgoła odmienna. Indie zostały zatem świadomie wprowadzone na ten tor polityki przez dynastię Nehru-Gandhi⁸³. W ramach Indyjskiego Ruchu Niepodległościowego ukształtowała się generacja polityków partii kongresowej, którzy po dojściu do władzy postawili przed przyszłym kierownictwem IKN dwa priorytety: egalitaryzm społeczno-ekonomiczny oraz jedność Unii Indyjskiej. Pierwsze założenie wynikało z faktu, iż stuipięćdziesięcioletnie panowanie Imperium Brytyjskiego pogłębiło, i tak już niemal, różnice między poszczególnymi warstwami społeczeństwa. Ze względu na fakt, iż niepodległe Indie w zamierzeniach swych twórców miały położyć kres niesprawiedliwościom i krzywdom, identyfikowanym z administracją kolonialną, zniwelowanie różnic w standardzie życia obywateli stało się nieodłącznym elementem programu kolejnych rządów. Jeśli idzie zaś o kwestię jedności państwa, to skalę problemu uzmysłowiły politykom tarcia i konflikty, towarzyszące powstaniu Pakistanu i Indii. Zdawano sobie sprawę, że priorytetem młodej Federacji Indyjskiej będzie uratowanie jej przed secesją poszczególnych regionów subkontynentu. Środowisko Kongresowe obawiało się tendencji odśrodkowych, występujących głównie wśród muzułmańskiej części społeczeństwa Kaszmiru. Politycy propagujący ideę jednej Unii Indyjskiej zdawali sobie sprawę, że induscy muzułmanie postrzegają specyficznie pojęcie ojczyzny (*watan*). Prawdziwym synonimem tego słowa mogła być dla nich wówczas jedynie Arabia. Przywiązanie do religii i islamskiej formy rządów, ze względu na ich proveniencję – zwłaszcza okres panowania dynastii Wielkich Mogolów – było silniejsze od identyfikowania się z jakimkolwiek terytorium⁸⁴ (dowodem na to, że patriotyzm lokalny miał znikomy oddźwięk wśród muzułmanów, były bunt poddanych radży Kaszmiru, po ogłoszeniu przez niego akcesu do Federacji Indyjskiej w 1947 r.). W związku z tym stworzenie silnej władzy centralnej, mogącej przeciwdziałać ewentualnym

Obaj zostali skazani na karę śmierci przez powieszenie, która została wykonana 6 I 1989 r. Co ciekawe, obaj ochroniarze pani premier byli z pochodzenia Sikhami i Indira nie odprawiła ich nawet po krwawej pacyfikacji świątyni w Armitsar.

⁸² J. G. Ch a d n e y, *op. cit.*, s. 229.

⁸³ A. B h a r g a v a, *op. cit.*, s. 213.

⁸⁴ E. T o c z e k, *Być muzułmaninem w Indiach*, Wrocław 1984, s. 20.

tendencjom separatystycznym na tle etnicznym i wyznaniowym, było w opinii wielu polityków partii kongresowej mniejszym złem, gwarantującym jedność świeżo proklamowanej Unii Indyjskiej.

Indirze Gandhi daleko było do innych wielkich liderów Kongresu: Mohandasa Gandhiego, dbającego zawsze o etyczną stronę kierowanej przez siebie sprawy, czy J. Nehru, który nigdy nie „podniósł ręki” na demokrację⁸⁵. Niemniej jednak przeszła ona również do historii indyjskich polityków XX w. Stało się tak w dużej mierze dzięki temu, że prowadziła skuteczną i bezkompromisową politykę zagraniczną względem tzw. „Bliskiej granicy”. Udało się jej zażegnać groźbę secesji muzułmańskiej części Kaszmiru. Jej zdecydowane działanie, podczas udzielania militarnej pomocy Bengalowi Wschodniemu w 1971 r., spowodowało osłabienie i podział Pakistanu na dwa oddzielne organizmy państwowe. W obliczu konfliktu militarnego z północnym sąsiadem rząd nie osłabił, a – wręcz przeciwnie – skonsolidował jedność obywateli multireligijnej Unii Indyjskiej, utrzymując solidarność poszczególnych regionów państwa. Wydarzenia te ukształtowały ówczesną sytuację geopolityczną korzystnie dla Indii. Dzięki temu państwo to jest na pozycji lidera subkontynentu po dziś dzień.

Pomimo wymiernych korzyści polityczno-gospodarczych, odnotowanych w Indiach w latach 70., w dyskursie na temat rządów Indiry zdarzają się głosy, kontestujące jej osiągnięcia dla kraju⁸⁶. Analizując powyższy materiał źródłowy można dostrzec ich zasadność. Wprowadzenie kraju na drogę interwencjonizmu państwowego i scentralizowanie gospodarki miało za zadanie – jak głosiło sztandarowe hasło wyborcze – „pokonać biedę”. Mimo podporządkowania tym priorytetom całego programu politycznego, udało się co najwyżej zahamować pauperyzację miast, rzeczywistość na wsi pozostała niezmiennie zła. Choć od momentu powierzenia Indirze misji stworzenia pierwszego rządu minie w niedługim czasie pół wieku, problemy mieszkańców prowincji pozostają wciąż takie same. Szacuje się, że ok. 30% społeczeństwa Indii żyje na granicy ubóstwa, średnie zarobki milionów rolników oscylują – w skali jednego dnia – od 33 centów do \$ 1. Wielcy właściciele ziemscy, produkujący głównie na eksport, posiadają monopol, wydzierżawiając często ziemię indywidualnym rolnikom⁸⁷. Istnieje wciąż ta sama bariera, uniemożliwiająca wiejskim masom polepszenie swojego bytu i migrację do miast – analfabetyzm, stanowiący na wsiach aż 38% wśród mężczyzn oraz 58% wśród kobiet. Indie, według wskaźnika ONZ *Human Development Index*, zajmowały w 2005 r. (na 177 badanych krajów) 127 miejsce...⁸⁸ Kierunek reform, wytyczony przez IKN w ubiegłym wieku, został diametralnie zmieniony przez prawicę niespełna 20 lat temu, co stworzyło podwaliny pod prywatyzację kapitału oraz gospodarkę wolnorynkową. Przyniosło to efekty w postaci: 71% wzrostu standardu życia w aglomeracjach miejskich oraz ok. 8% PKB (2006). Rozwój gospodarczy ma jednak „charakter wyspowy”, tzn. nie obejmuje regionów wiejskich⁸⁹. Pomimo dwudziestoletniego eksperymentu z interwencjonizmem państwowym, wdrażanym przez Indirę Gandhi oraz – jakże odmiennego od jej linii politycznej – trwającego od 1991 r., procesu liberalizacji rynku, wyżej przytoczone dane ilustrują, iż priorytet, wyznaczony przez pierwszą generację działaczy Indyjskiego Ruchu Niepodległościowego – egalitaryzm społeczno-ekonomiczny Indii wciąż jest *in statu nascendi*.

⁸⁵ A. K a p u r, *Indian security and defense policies under Indira Gandhi*, „Journal of Asian and African Studies”, 1987, s. 176.

⁸⁶ Historyk N. Subramanian w pracy traktującej o populizmie stawia ją na równi m.in. z Hugo Chavezem. N. S u b r a m a n i a n, *op. cit.*, s. 81; <http://profs-polisci.mcgill.ca/subramanian> [dostęp z dn. 15 II 2009].

⁸⁷ K. H o l d a k, *op. cit.*, s. 144.

⁸⁸ *Loc. cit.*

⁸⁹ *Ibidem*, s. 142.

Przedstawienie politycznej sylwetki Indiry Gandhi nie byłoby pełne bez próby wykazania źródeł jej konceptów. Z analizowanego materiału źródłowego wynika, że wybrała ona drogę centralizacji władzy w celu zainwestowania państwowego kapitału w rolnictwo, ale – jak podkreślają niektórzy historycy – ten polityczny projekt był kontynuacją filozofii środowiska kongresowego, zrodzonej u progu niepodległości⁹⁰. Kariera Indiry przypadła również na bardzo trudny moment w historii Indii. Należy pamiętać, iż obejmowała władzę 4 lata po agresji chińskiej i rok po wojnie z Pakistanem. Ze względu na kryzysowe okoliczności społeczeństwo łatwiej akceptowało jej radykalne decyzje i rządy silnej ręki. Innym czynnikiem, wpływającym na sukces w kolejnych wyborach, było przejęcie bardzo skutecznej i niekiedy populistycznej retoryki Mohandasa Gandhiego, nawołującej Indie do powrotu do czasów przedkolonialnych. Uważał on, że „cywilizacja budzi w człowieku wciąż nowe potrzeby, zamiast je ograniczać”⁹¹. Obawiał się uprzemysłowienia i nie chciał go wdrażać na subkontynencie. Twierdził, że Indie to 700 tys. wsi, którym należy pomóc, a urbanizacja spowoduje skupienie władzy w rękach wąskich elit, odbierając prostym ludziom owoce ich pracy. Myśl populistyczna Gandhiego apelowała do wszystkich warstw społecznych o powrót do szczęśliwej (wolnej od władzy Imperium Brytyjskiego) ery przedindustrialnej. O skuteczności tych hasel zadecydowały odwołania do przeszłości, tradycji i wiążącego się z nimi sentymentu społecznego. Gandhi nie jest postrzegany pejoratywnie w historiografii indyjskiej, ponieważ czerpiąc z idei renesansu indyjskiego⁹², znalazł wspólny mianownik dla narodu. Bodźcem, który miał wyzwolić w Indusach chęć walki o niepodległość, był wspólny, zewnętrzny wróg (Brytyjczycy) oraz niechęć wobec obcej, narzuconej przez Europejczyków, władzy kolonialnej⁹³.

Indira Gandhi w szczytowym okresie swej kariery była pod względem popularności porównywana do Mahatmy. Jej projekt uzyskania szerokiego elektoratu różnił się jednak zasadniczo od poczyniń „Ojca Narodu”. Pragnęła ona również skoncentrować rodaków wokół idei rozwoju rolnictwa, z tą jednak różnicą, że za czynnik mobilizujący społeczeństwo do działania, obrała odróżnienie mas od elit. Miało to podłoże czysto ekonomiczne, czego dobrą egemplifikacją była nacjonalizacja indyjskiego kapitału. Prowadziło to jednak do zaistnienia niebezpiecznych konfliktów w społeczeństwie indyjskim⁹⁴. O ile pozostały one uśpione w obliczu zagrożenia zewnętrznego i wojny z Pakistanem w 1971 r., to już w połowie lat 70. uaktywniły się z całą siłą. Wówczas to w obliczu problemów gospodarczych realny stał się prawicowy przewrót, mogący doprowadzić do wojny domowej. Rząd Indiry zdecydował się na niepopularne wśród społeczeństwa posunięcie – wprowadzenie stanu wyjątkowego w 1975 r.

Niewątpliwie więc Indira Gandhi pragnęła być postrzegana przez opinię publiczną jako kontynuatorka niektórych koncepcji Mohandasa Gandhiego. Efekty nie były do końca zgodne z założeniami jej otoczenia politycznego, czego najlepszym dowodem są krytyczne

⁹⁰ A. B h a r g a v a, *op. cit.*, s. 213; <http://www.brill.nl/aas> [dostęp z dn. 15 II 2009].

⁹¹ I. L a z a r i - P a w ł o w s k a, *Etyka Gandhiego*, Warszawa 1965; e a d e m, *Gandhi. The moralist and politician*, Warszawa 1976.

⁹² Renesans Indyjski – nurt intelektualny w Indiach w połowie XIX w. Cechował się pewnym eklektyzmem ideowym, afirmując zarówno powrót do źródeł rodzimej kultury i cywilizacji subkontynentu, jak i nawiązania do dorobku filozofii zachodniej XIX w. (racjonalizmu i uniwersalizmu). Jego głównymi przedstawicielami byli: Ram Mohan Roy (1772–1833), Dayand Saraswati (1824–1883) oraz Rabindranath Tagore (1861–1941). J. J u s t y Ń s k i, *Myśl społeczna i polityczna renesansu indyjskiego*, Warszawa 1985, s. 88–96.

⁹³ N. S u b r a m a n i a n, *op. cit.*, s. 83.

⁹⁴ *Loc. cit.*

głosy, w toczącym się na temat jej rządów, dyskursie historycznym⁹⁵. Wpływ na to miał fakt, iż Mahatma po zdobyciu mandatu politycznego od narodu, przyczynił się do stworzenia demokratycznych mechanizmów w partii kongresowej. Pod rządami Indiry Gandhi zaś IKN odnotował odejście od standardów demokratycznych, zmarginalizowanie dialogu politycznego i wejście na drogę autorytaryzmu⁹⁶. Populizm i centralizacja władzy nie były dla jej rządu celem samym w sobie, ale miały zapewnić niezbędne środki do przeprowadzenia reform społeczno-ekonomicznych w duchu egalitaryzmu. W oparciu o analizowane materiały źródłowe można jednak odnieść wrażenie, że w miarę upływu czasu proporcje jej zamierzeń okazały się umowne, zaś granice działania zatarte.

⁹⁵ Wspomniani wcześniej historycy Narendra Subramanian oraz Ashok Bhargava.

⁹⁶ N. Subramanian, *op. cit.*, s. 89.

Zdjęcie nr 1: Indu Priyadarshini, nazwana zgodnie z wolą ojca - *Indu* – księżyc, *Priyadarshini* – droga oczom; do historii przeszła jako Indira Gandhi

Zdjęcie nr 2: Matka przyszłej pani premier Kamala Nehru 1899-1936

Zdjęcie nr 3: Jawaharlal Nehru (1889–1964) w 1919 r. Współzałożyciel dynastii Nehru-Gandhi.

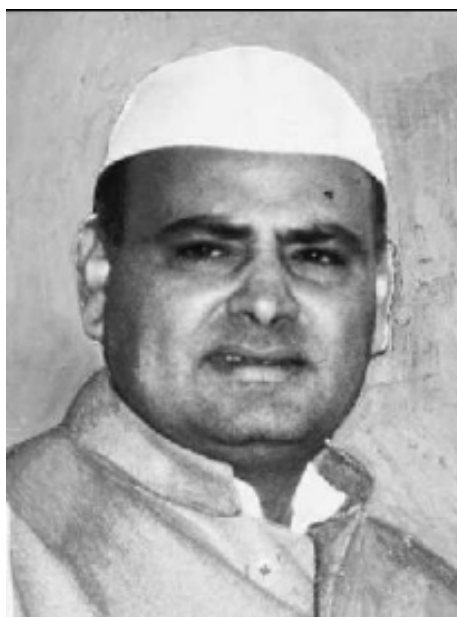

Zdjęcie nr 4: Motilal Nehru (1861–1931) w 1919 r. Współzałożyciel dynastii Nehru-Gandhi.

* Materiał ikonograficzny pochodzi z następujących źródeł: J. N e h r u, *An autobiography. With musings on recent events In India*, London 1936; I. G a n d h i, *Speeches in parliament*, red. S. M i s h r a, New Delhi 1996; Internet.

Zdjęcie nr 5: Ślub z Indiry z Firozem w 1942 r. przez niektórych był postrzegany jako mezalians, ponieważ zięć J. Nehru wyznawał zoroastryzm i nie wywodził się z bramińskiej kasty jak Indira

Zdjęcie nr 6 i 7: Indira i Feroze. Ciekawostką jest, iż wychodząc za mąż Indira miała 24 lata, wedle obyczajów indyjskich uważana była więc za „starą pannę”. Formalnie od 1952 r. byli w separacji. Zaważył na tym fakt, iż wraz z uzyskaniem miejsca w parlamencie Feroze począł występować w opozycji do rządu swego teścia

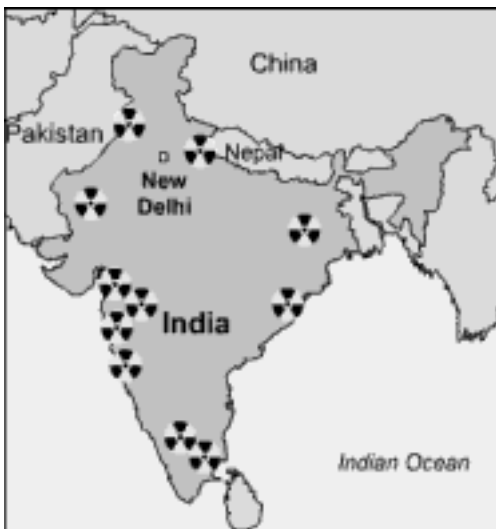

Zdjęcie nr 8: Otoczenie polityczne Indiry nieprzypadkowo podkreślało w jej biografii wątek znajomości z „Ojcem Narodu”, M. K. Gandhim

Zdjęcie nr 9: „...proweniencja tej postaci, jak i rewolucyjny program społeczny, przysporzyły jej mandat jakiego nie notowano od czasów Mahatmy...”

...

Zdjęcie nr 10: „...jednakże fakt zainicjowania pod jej rządami programu nuklearnego w 1967 r., stanowił dowód na „przepaść” ideową między nią, a twórcą *satyagrahy*. Oficjalnym powodem podawanym przez rząd była reakcja na rozpoczęcie analogicznego programu atomowego przez CHRL”.

Zdjęcie nr 11: Projekt „pokojoyej próby jądrowej” otrzymał przewrotny kryptonim *Smiling Buddha*. Na zdjęciu pani premier zwiedza miejsce, w którym 18 V 1974 r. dokonano pierwszej detonacji – Pokhran

Zdjęcie nr 12: Złota Świątynia w mieście Armitsar (pendż. Sadszawka nektaru nieśmiertelności), zwana Darbar Sahib (Dwór Pana) lub Harmandir (Świątynia Boża), w której przechowywany jest oryginał świętej księgi Sikhów. To jej spacyfikowanie w dniach 5–7 VI 1984 r. stanowiło początek tragicznego końca Indiry Gandhi 31 X 1984 r.

Zdjęcie nr 13: Rajiv (1944–1991), Indira, Sanjay (1946–1980). Cała rodzina zginęła tragicznie: Sanjay w katastrofie lotniczej, pilotowanego przez siebie, samolotu w czerwcu 1980 r.; Indira 31 X 1980 r. z rąk własnych ochroniarzy, zaś Rajiv padł ofiarą zamachu, zorganizowanego przez ugrupowanie Tamilskich Tygrysów w maju 1991 r.

